

МИЛАН ГРБА

БРИТАНСКЕ МЕДИЦИНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ И СРБИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

Напад Аустро-Угарске на Србију, којим је отпочео Велики рат, увукао је Краљевину Србију у њен трећи узастопни сукоб, у последње три године, 1912–1914. Сарајевски атентат 1914. послужио је као повод за рат надирућем немачком милитаризму. Балканским ратом 1912. против Турске, Србија је ослободила своје давно поробљене крајеве. Територијално, и новоослобођеним становништвом увећана, Србија се и војно афирмисала као регионална снага.

Нове Геополитичке промене на Балкану, дале су већи полет јужнословенском покрету у аустроугарској Монархији. Немачким империјалистичким тежњама сметала је увећана Србија, поготово што су постојали изгледи да, ако мир потраје, уз помоћ сила Антанте и економски ојача. Оваквим развојем догађаја Србија би постала чврста брана немачком продору на исток (*Drang nach Osten*). С друге стране, аустроугарским чиниоцима изгледало је да је исход јужнословенског питања, у двоједној Монархији, сада вероватнији у њихову корист. Отуда су немачке и аустроугарске власти Сарајевски атентат изабрале као узрок рату. Планом сламања Србије постигао би се обострано сагласан циљ: уклонила би се брана ка истоку, с једне стране, а с друге, уништио југословенски Пијемонт. Овако удвојени германски интереси, срочени у неколико захтева, тако да их српска влада никако у целини не би могла задовољити, донели су европској цивилизацији највеће искушење у њеној историји.

У свој трећи рат Србија је ушла умногоме неспремна. Њена материјална заосталост можда се највише учавала у недовољно развијеној санитарској организацији у земљи. Прошло је тек једно столеће од прве примитивне болнице у нововековној, од Турака ослобођеној Србији, и једва тридесетак година од првог, по немачком узору сачињеног санитарског закона, који солидан у форми, никако није одговарао стварности. Прва наменски сазидана болница у Србији примала је пацијенте од краја осамдесетих година деветнаестог столећа, а прва модерна болница, која је задовољавала потребне

* Текст је написан за студенте The School of Slavonic and East European Studies Универзитета у Лондону. Рад је прочитан на студентском семинару ССЕЕС-а, 26. јануара 1995. године.

стандарде, саграђена је у српској престоници непосредно пред Балканске ратове. У Србији није постојала медицинска школа која би стручно обучавала болничко особље, а српски лекари стицали су образовање у иностранству, већином на немачким и француским универзитетима. Стога њихов број ни издалека није задовољавао потребе земље ни у миру. Са увећањем земље здравствена реформа била је најпреча. Први светски рат прекинуо је послове здравственог реформисања земље.

Када су у лето 1914. почели да пристижу први рањеници, већина српских лекара је мобилисана, од њих укупно око 450, али без савезничке медицинске помоћи, они нису могли да удовоље медицинским потребама војске и народа. Прва помоћ у Србију пристигла је од друштва Црвеног крста савезничких и неутралних земаља. Такође, многи поједини лекари, медицинске сестре, болничари, уз сагласност српских власти, похитали су у Србију да испомогну у медицинским потребама. Британско друштво Црвеног крста послало је своје две јединице, крајем 1914. и почетком 1915. Осим званичне, Србији је из Велике Британије стигла и приватно организована помоћ.

Убрзо по отпочињању непријатељстава, у Лондону се септембра 1914. окупила група људи, познавалаца балканских прилика, поштовалаца и пријатеља Србије; између осталих: леди Пеџет, госпођа Карингтон Вајлд, Ситон Вотсон, Артур Еванс, Бертрам Кристијан и други. Ово окупљање утицајних људи, одлучних у намери да помогну Србији у заједничком рату, довело је до стварања Фонда за помоћ Србији (The Serbian Relief Fund). У Одбору Фонда нашли су се многи британски званичници, представници највиших класа британског друштва, а почасно место заштитника Фонда припало је британској краљици. Захваљујући дарежљивости британских грађана, Одбор је убрзо прикупио новац и одмах оформио једну медицинску јединицу, и под руководством леди Пеџет посало је у Србију. Ово је била прва савезничка медицинска јединица која је тамо стигла. После прве, брзо је отпослата и друга, а до лета 1915. Фонд за помоћ Србији послао је укупно пет медицинских јединица, комплетно опремљених за самосталан болнички рад. Тоне санитарског материјала, болничке опреме, лекова и др. пребачено је у Србију захваљујући британској влади, која је паробродима Адмиралитета превозила робу морем до Солуна. Блиском сарадњом с владом, рад Фонда за помоћ Србији био је званично признат, али је до краја свог постојања (1920) Фонд очувао своју аутономност и приватни карактер. Помоћ британских грађана Србији, преко приватних удружења, у првој години рата, истакнутија је од званичне.

У Единбургу је у јесен 1914. створен Одбор Болница шкотских жена (The Scottish Womens' Hospitals), који је произашао из шкотског покрета за права жена. Идеја да се докаже равноправност жена, отелотворила се у стварању болница искључиво са женским особ-

љем, од хирурга до болничарки. Владе Француске и Србије прихватиле су са захвалношћу понуду Одбора Болница шкотских жена, пошто ју је претходно одбила британска влада, ослањајући се искључиво на своје постојеће војноболничке установе. Сарадња Одбора Болница шкотских жена са српском владом омогућена је посредством Фонда за помоћ Србији. Прва медицинска јединица Болница шкотских жена отишла је новембра 1914. у Француску, а друга на челу са лекаром Солто стигла је крајем 1914. у Србију. Иако основано првенствено да пружа помоћ Британцима, потом и Савезницима у рату, удружење Болница шкотских жена, стицајем околности, учинило је изванредне услуге углавном српском народу. Пожртвоване чланице Болница шкотских жена установиле су четири беспрекорно организоване болнице под шаторима у најпотребнијим, посебно одабраним местима у Србији 1915. године. Њихов рад у Србији превазишао је професионални однос. Између два народа, дотле мало позната један другоме, у том заједничком жртвовању створене су искрене пријатељске везе. Тада је најбољи део једног народа, у најпречој потреби помагао другом народу. Велика су искушења и жртве поднеле, посебно британске жене, и тифусом и другим болештинама зараженој Србији. Више од њих десет остало је заувек међу Србима. Изванредан пример хуманизма и пожртвовања пружила је лекарка Елизабет Рос, која је у време највеће епидемије стигла у Србију из Персије. У крагујевачкој заразној болници неговала је болесне с таквом преданошћу, да се и у самртном часу, у тифусној грозници распитивала за здравље својих пацијената. Није случајно да је због таквог односа британских жена према Србима, оснивач и покретачка снага Болница шкотских жена, лекарка Елси Инглис, названа "српска мајка из Шкотске"; а саме Британке постале појам савезништва у Србији, свуда дочекиване као сестре и мајке. С друге стране, најлепше речи хвале и симпатија упутиле су оне српском сељаку као добром и захвалном пацијенту. Србија, изразито пољопривредна и неразвијена земља, са апсолутно већинским сеоским становништвом, изгледала је Британцима као егзотична земља смелих и једноставних људи, који живе у примитивним животним условима, у земљи коју воле изнад свега. Своје пацијенте готово су једнодушно описивали као истрајне, храбре борце који мрзе рат, као припаднике нератничког народа жељног мира и свога простог живота у природи и на свом слободном сељачком имању.

Међу малобројне познаваоце српских прилика и земље, од пре рата, спадао је брачни пар Бери, старији лекари Бесплатне краљевске болнице (The Royal Free Hospital) у Лондону. На подстицај Мејбел Грујић, жене српског дипломате, неуморне Американке у служби српском народу, брачни пар Бери основао је сопствени Одбор и уз помоћ Британског друштва Црвеног крста и Одбора Фонда за помоћ Србији, лично су повели своју медицинску јединицу у Србију. Под њиховим руководством ова јединица је, у познатом српском месту

Врњачка Бања, у сарадњи са јединицом Британског друштва Црвеног крста организовала сјајну службу, поставши велики здравствени центар, лечећи и народ краја у коме су смештени почетком 1915. године.

Још један одбор одазвао се српском апелу за помоћ почетком 1915: Одбор за помоћ савезничким рањеницима (The Wounded Allies Relief Committee). У пролеће 1915. послао је своју прву мању медицинску јединицу за Србију са два белгијска лекара и неколико медицинских сестара. Тиме је овај одбор отпочео своју помоћ Србима која је трајала до краја рата.

Помоћ за коју се мислило да је најпотребнија подстакла је стварање мањег лондонског одбора, да би се што пре послала Прва британска пољска болница (The First British Field Hospital for Serbia), којом је руководио др Бивис. Ова медицинска јединица била је потпуно моторизована и требало је да служи при оперативној војсци. Војноречном британском одреду вицеадмирала Трубрица на Дунаву, који је, заједно с Французима и Русима обезбеђивао Саву и Дунав од аустријских бродова, служила је посебна медицинска јединица тзв. Јединица адмирала Трубрица (The Eastern Auxiliary).

Поред ових 15 британских медицинских јединица у Србији 1915, запажен је и учинак појединаца на организовању и пружању помоћи Србији. Некадашњи новинар Daily Express-а, госпођица Ана Христић је уз помоћ свог бившег листа сакупљала помоћ за Ваљево, град који је најтеже страдао у епидемији. У Ваљеву се епидемија тифуса првобитно и зачала, пошто је непријатељ, после краткотрајне окупације северозападне Србије, оставио велики број својих болесних војника, у ужасно запуштеном и зараженом граду. У другом тешко погођеном месту, сада седишту Врховне команде и Арсенала, Крагујевцу, предано је радила у својој болници госпођа Ханкин Харди. Ова медицинска сестра, с мисионарским искуством из Јужне Африке, заједно са српском лекарком бринула се о болници са 600 рањених и болесних војника. На медицинском раду у Србији 1915. године било је преко 400 Британаца запослених у бројним болничким јединицама широм земље.

Сем набројаних британских медицинских јединица, значајну помоћ Србима у болничком раду пружили су Руси у јужном делу земље. Од неутралних земаља, медецинско особље Америчког Црвеног крста смештено је у најбољу болницу у земљи, Војну болницу у Београду. Више од две године, све до уласка САД у рат, овом болницом руководио је енергични и способни лекар Рајан. Он је у време краткотрајне окупације Београда, децембра 1914, и касније у окупираној Србији, учинио бројне, не само болничке услуге Србима. Из неутралних земаља, поред две јединице Америчког Црвеног крста, Србији су помагали лекари и болничко особље из: Холандије, Данске, Швајцарске, Грчке (две медицинске јединице) и Италије. Сво стручно особље српска влада примала је под одређеним условима, по уговору на три месеца.

Пројекат владе око ангажовања лекара из савезничких и неутралних земаља отпочео је тек пошто се сазнало да је цела земља захваћена епидемијом пегавог тифуса и повратне грознице у тој мери да се то више не може прикривати.

Србија је великом противофанзивом почетком децембра 1914. године успела да истера непријатеља са своје територије. Победом над аустроугарском војском, првим већим савезничким успехом од почетка рата, Србија је стекла опште симпатије. Угледни светски листови испољавали су велико занимање за Србију преко текстова својих дописника. Када је српска влада средином фебруара 1915. упутила јавни апел, управо популарност земље омогућила је да помоћ стигне у довољној мери. Само Одбор Фонда за помоћ Србији у Лондону примао је тада преко 100 пријава стручних и нестручних добровољаца дневно. Новчани прилог из Британије и скоро свих крајева Империје и доминиона премашао је и највећа очекивања. Несебичношћу Британаца, Канађана, Аустралијанаца, Новозеланђана, прилозима из Индије, Индонезије и других удаљених Крајева Империје, до средине 1917. Фонд за помоћ Србији сакупио је око пола милиона фунти у новцу. Велику вредност Фонд је прикупио и у санитарском материјалу, одећи, обући и другоме.

Требало је доста времена, уз трагичне последице, да српска влада призна просту чињеницу да властите снаге нису довољне у борби против епидемије тифуса у земљи. У суочавању с последицама епидемије, српски лекари су, по бројним импровизованим болницама у целој земљи, буквално десетковани, скупа с оболелом војском и народом. Од укупног броја лекара, више од 15% умрло је од пегавог тифуса (њих више од 80). Најтеже су биле цивилне жртве. Њихов број процењује се да је већи од 100.000, а број војника умрлих у епидемији тифуса износи око 30.000, више од изгинулих у дотадашњим ратним окршајима.

У миру слаба санитарска организација, мало припремљена за нови рат, неминовно, доживела је слом. Спознавши прави карактер заразе и суочивши се с поразном статистиком по болницама, влада је на својој седници 8. фебруара 1915. одлучила да упути хитан апел савезничким владама, у коме је садржан захтев да свака земља, посебно Британија, Француска и Русија пошаљу по 100 лекара.

Нешто пре ове одсудне седнице, британска влада је војним каналима сазнала о критичном стању у Србији и о ослабљеној борбеној способности српске војске. Руковођено безбедносним разлозима, британско Министарство војно спремно је деловало: хитно је послало посебну британску Војну медицинску мисију за Србију, којом је руководио пуковник Хантер. Сам министар војни лорд Киченер, био је лично заинтересован и упућен у организовање и ујурбано кретање Мисије за Србију већ 16. фебруара 1915. године. Мисија пуковника Хантера стигла је 4. марта у Ниш, привремену српску престоницу. Тај датум представља почетак систематске, добро

организоване и још боље вођене, уз потпуну подршку српске владе, борбе за сузбијање и коначно сламање епидемије пегавог тифуса и повратне грознице у Србији.

План Мисије пуковника Хантера и њен рад у Србији може се свести на неколико предузетих главних мера: заустављање путничког железничког саобраћаја у земљи, увођење карантина на главним саобраћајним пунктовима, забрана одсуства из војске, опште дезинфекционе мере у целој Србији и пуштање санитетских возова у саобраћај. Већина ових мера је дотад неуспешно примењивана, а само доследност и систематичност, као и општа употреба импровизованих дезинфектора у целој земљи, донели су прва побољшања. Осим овога, бројне медицинске јединице и појединци почели су крајем зиме и почетком пролећа 1915. да пристижу у Србију. Даље, само пролећно време и живот напољу, у природи, омогућило је да се епидемија стиша. Члан руководства Хантерове Мисије, искусни епидемиолог мајор Стамерс, покренуо је масовни пропагандни рад међу становништвом Србије. По његовом плану, чак и неписмени сељаци у Србији морали су да буду обавештени о узроку и суштини велике заразе.

Влада Француске послала је у помоћ 100 војних лекара, који су у Србију почели да пристижу у групама, од почетка априла 1915. Руска влада, у немогућности да сама пошаље своје лекаре, позвала је заробљене аустријске лекаре, словенског порекла, да се добровољно пријаве за помоћ Србији. Из САД је, такође априла 1915. стигла мисија Америчког Црвеног крста и Рокфелеровог института, на челу с харвардским професором и еминентним стручњаком за тропске болести др Стронгом.

Међународна санитетска комисија, састављена од представника савезничких и неутралних мисија у Србији, одлучила је да се Србија, за медицинске потребе, подели у санитетске зоне. У свакој од ових зона, поједина комисија руководила је санитетским радом. Британцима и Французима припала је северна половина земље, Американцима јужна. Као координатора рада свих британских медицинских јединица, британска влада је именовала функционера Форин офиса, сер Раф Пеџета, који се у зиму 1915. налазио у Србији. Потреба за усаглашавањем међусавезничког медицинског рада истакнута је и на париском састанку представника друштва Црвеног крста марта 1915. године. Сер Пеџет био је идеална личност за овај посао - будући добро познат у Србији, као британски посланик у време Балканских ратова и познавалац балканских прилика. Он и његова супруга, леди Пеџет, били су добродошле особе у Србији. Осим тога и сама британска влада, њен министар спољних послова сер Едвард Греј, и министар војни лорд Киченер, инсистирали су да сер Пеџет прихвати понуђени посао. Тек пошто се уверио да сва друштва чије су медицинске јединице у Србији, као и њихови руководиоци, прихватају његов ауторитет, сер Пеџет је почетком априла прихватио дужност британског комесара у Србији. Главни

задатак сер Пеџета био је да усаглашава рад свих британских медицинских јединица, и да се стара о њиховом односу са српским властима. Његов рад имао је пуну подршку обеју савезничких влада. Као предсеник Међународне комисије за сузбијање заразе у Србији обезбедио је одличну сарадњу међу савезничким медицинским мисијама. Рад савезничких медицинских јединица и санитетских мисија, штедро спровођење свих мера заштите, као и обилно снабдевање санитетским материјалом, болничком опремом и лековима, омогућило је да Србија коначно изађе из кошмара. До лета 1915. епидемија тифуса у Србији заустављена је и локализована.

Дуго затишје у лето 1915. и отпуштање прездравелих војника из болница, омогућили су Британцима да се боље упознају са земљом и становништвом.

Крајем пролећа 1915. отпочела је нова фаза медицинског рада у Србији, посвећена становништву удаљеном од већих места и саобраћајница. Овај рад почео је отварањем шест диспанзера Треће јединице Фонда за помоћ Србији, под руководством госпође Сторарт, у околини Крагујевца, где се налазила њихова болница. И друге медицинске јединице отпочеле су сличан посао за становништво забачених села, које је ретко имало прилике да добије било какву медицинску помоћ. Да би се стигло до села коришћени су тзв. моторни возови, састављени од неколико аутомобила – амбуланти и камиона, којима се превозило особље, материјал и лекови. Тада се стварала основа за санитетски рад у Србији после рата. Посебно је уочен проблем незаштићености деце и жена и постојање многих ендемских болести у земљи. Недостатак установа социјалне заштите навео је леди Пеџет на мисао о отварању санаторијума за туберкулозне и сиротишта. Уз сарадњу с Колом српских сестара у 15 места у Србији отворене су радионице за обогаћене војнике, неспособне, и све оне који су могли корисним радом да помогну себи и привреди земље. Започети социјални ангажман британских медицинских јединица прекинут је непријатељском офанзивом – која се иначе дуго очекивала.

Комбиновани напад Немачке и Аустро-Угарске са севера, као и Бугарске са истока, која је нападом на Србију ушла у светски рат, био је прејак за исцрпљену одбрану земље. Многи чланови медицинских јединица, у дугом затишју без правог болничког посла, нашли су се, изненада, у метежу неорганизованог повлачења у Србији. Постепено повлачење војске и дела народа, све до коначног напуштања територије Србије и одласка – у два правца: преко Црне Горе и Албаније – на Јадранско приморје, трајало је месец и по дана.

При повлачењу из разних места северне и источне Србије на запад земље, британске медицинске јединице окупиле су се у два центра: Врњачкој Бањи и Крушевцу. Ту су, због немогућности да добију одговарајући транспорт за евакуацију болница и пацијената, многи чланови јединица добровољно одлучили да постану

заробљеници. Исто се десило и са Првом јединицом Фонда за помоћ Србији, болницом којом је руководила леди Пеџет у Скопљу. Она је одлучила да сачека Бугаре, сматрајући да ће тако најбоље заштитити своје пацијенте који нису могли да беже.

Остатак особља британских јединица, под заповедништвом сер Пеџета, кренуло је на пут тешког повлачења, изузетних физичких напора, глади, зиме и других искушења. Сналазећи се како су најбоље умели на дугом маршу, Британци су делили судбину српског народа. Сер Пеџет успео је да више од 100 жена, уз велика одрицања, али ипак безбедно, доведе до Јадранске обале, одакле су, средином децембра, италијанским паробродима пребачени на југ Италије, што је значило и њихов коначни спас и повратак кући. Једино је у овом опасном подухвату, у аутомобилској несрећи на Косову страдала госпођа Тафил, медицинска сестра Болница шкотских жена. Независно од групе сер Пеџета успешно се повукла Трећа јединица Фонда за помоћ Србији, под заповедништвом госпође Стобарт, која је била прикључена српској дивизији.

Огромна количина санитарског материјала и болничке опреме, вредно прикупљана годину дана, великим делом постала је непријатељски плен. Остатак Британаца у Врњачкој Бањи, Крушевцу и Скопљу, под руководством др Берија, др Инглис и леди Пеџет, наставили су свој рад у измењеним околностима, у заробљеништву Аустријанаца и Бугара, да би фебруара 1916. били репатрирани.

У Британији се развој догађаја на Балкану у јесен 1915. помно пратио. Првобитно у недоумици, касније у закашњењу да пошаље војну помоћ из Солуна у Србију, британска влада је, када је пропала одбрана Србије, послала у Италију Јадранску мисију за помоћ српској војсци и цивилним избеглицама на Јадранској обали. Упоредо с акцијом британске владе, текла је и акција Фонда за помоћ Србији, који је уз помоћ Друштва пријатеља за помоћ жртвама рата (Frineds' War Victims Relief Committee) упутио своје агенте на Јадранску обалу и у Скадар. У двомесечном раду у најтежим условима, Тиодор Риг и Роберт Татлок, ослањајући се потпуно на своје изворе и иницијативу, успели су да нађу храну и обезбеде помоћ за око 10.000 цивилних избеглица. Друга струја избеглица, углавном државних службеника и њихових породица, повукла се, пре бугарског прекида јужне железничке комуникације, у Македонију и околину Солуна. У Солун је децембра 1915. стигао угледни члан Фонда, сер Едвард Бојл, где је у одсуству сер Пеџета био и вршилац дужности британског комесара. Заједно с многим британским лекарима и сестрама из евакуисаних медицинских јединица организовао је прву неопходну помоћ српским избеглицама. План Фонда за помоћ Србији био је да се избеглице што дуже задрже у северном делу Македоније, где је радила мала медицинска јединица Фонда, у близини Битоља, и онда постепено отпуштају у Солун. За смештај избеглица искоришћен је велики камп, који је основала жена руског посланика у Атини принцеца Демидов, да би га потом

предусретљиво уступила радницима Фонда за помоћ Србији. Камп се налазио у близини Руске болнице у предграђу Солуна. У њему су избегличке групе наизменично задржаване извесно време и припремане да спремније наставе своју бежанију за Корзику. Већина српских избеглица, захваљујући разумевању француске владе, послата је на Корзику, део њих у Алжир, а мањина у места јужне Француске. На послу збрињавања српских избеглица остварена је изузетна сарадња француске владе и Фонда за помоћ Србији. Агенти Фонда пратили су избегличке бродове на Корзику, у Марсеј и Алжир, и по смештају избеглица бринули се о њима: пружали им медицинску негу, набављали одећу и обућу. Осим рада у Француској, Фонд је наставио рад у Валони, месту окупљања војске и избеглица на Јадранској обали, и на грчком острву Крфу, где је професор Бозанке, у сарадњи са српским властима, делио помоћ српским војницима и избеглицама, који су пристизали на острво у најжалоснијем стању. Изнемогли војници који су масовно умирали по доласку на острво, без опасности по живот могли су да једу једино млеко. До марта 1916. Фонд за помоћ Србији послао је на Крф, између осталог, и око 40 тона кондензованог млека, спасоносног за неухрањене и исцрпљене војнике. На Крфу је априла 1916. основана болница са 200 постеља, и та Шеста јединица Фонда за помоћ Србији, септембра 1916. послата је на Солунски фронт.

Раду Фонда за помоћ Србији и француске владе на збрињавању српских избеглица придружила се организација Болница шкотских жена, основавши на Корзици Санаторијум за туберкулозне, који је пружао и друге медицинске услуге Србима. Санаторијум на Корзици постојао је дуже од три године.

Социјални експеримент с радионицама из Србије, успешно је примењен у свим местима српског избеглиштва и реконвалесценције рањених српских војника. Фонд за помоћ Србији у Лондону, отворио је продавницу у којој су се српске рукотворине продавале, а из једне избегличке радионице послате су гусле, српски национални симбол, британској краљици на дар. Циљ овог посла био је да припреми онеспособљене ветеране рата да се, по ослобођењу земље, бар некако уклопе у живот друштва. Многима је савладана вештина у изради занатских предмета требало да обезбеди средства за живот, неким пак, да пружи веру у живот.

Болнице шкотских жена су после искуства у Србији продужиле свој рад за Србе у Солуну, а по стварању Солунског фронта и првих ратних операција, установиле су болнички камп у Острву, у позадини фронта. Са српском Добровољачком дивизијом, састављеном већином од аустријских заробљеника српског порекла, у Добруци, на јужном руском фронту, од почетка па до самог краја те страдалничке дивизије, била је медицинска јединица Болница шкотских жена, под заповедништвом лекарке Елси Инглис. То је био и последњи подухват у животу ове племените жене, која је смисао живота нашла у непрестаном самопрегору за друге.

По ослобођењу дела српске територије у јесен 1916. једна од првих акција била је помоћ цивилном становништву Битоља и околине. У пројекту мера олакшања страховите беде становништва у ратном подручју, свакако је највреднији помена медицински подухват који ни дотад ни отад није забележен ни на једном фронту. Одељење Шесте медицинске јединице Фонда за помоћ Србији, и пет изабраних медицинских сестара, такође са великим српским искуством, успело је да 19 месеци, у Битољу, "другом Рему" – граду непрестано засипаном бугарским гранатама, одрже Енглеско-српску болницу. Та болница је, у ствари, била амбуланта смештена у подруму једне бараке са 45 постеља, на самом улазу у град, шест до седам километара удаљена од линија ватре. Ту је изведено 350 мањих операција, збринуто 1400 пацијената и пружена помоћ за 28.000 ванболничких пацијената.

По ослобођењу Србије, пре веће савезничке акције у снабдевању земље, опет су први на терену деловали Фонд за помоћ Србији и Болнице шкотских жена у својим болницама у Скопљу, Врању, Нишу и бројним амбулантама широм земље.

Организација с великим искуством, добро обученим, спремним људима, какав је крајем 1918. био Фонд за помоћ Србији, морала је ипак да одустане од реализације лепо замишљених и амбициозних планова у санитарној реконструкцији и исхрањивању становништва. С једне стране, новчана исцрпљеност Фонда и немогућност даљег већег прикупљања прилога, као и сувише велике потребе Србије, које су далеко премашивале моћи ове приватне установе, а с друге стране - невољност Фонда да се утопи у државни програм обнове Србије, чиме би неминовно изгубио идентитет и самосталност, довели су до постепеног престанка рада Фонда за помоћ Србији. Једна од последњих активности Фонда било је његово формално прихватање позива Министарства социјалног старања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, почетком 1920, да изведе програм мера за неспособне и обogaњене српске војнике, каквих је било између 175.000 и 200.000 у новој држави.

Своја последња средства Фонд је корисно уложио у нишко Сиротиште, живи британски споменик у Србији, и кроз ову установу очувао успомену на своје постојање.

Поједине чланице Болница шкотских жена остале су после рата у Србији: лекарка Макфејл основала је болницу у Београду и њоме руководила; Маргарет Мекфил установила је прву школу за слепе у Земуну. Из Одбора Болница шкотских жена потекла је иницијатива и сакупљен фонд за изградњу меморијалне болнице Елси Инглис у Београду.

Учешће британских медицинских јединица у ратним збивањима у Србији 1914–1918. прво је упознавање два народа. До Великог рата 1914. и савезништва у рату, Британци једва да су нешто знали о овој балканској земљи. С друге стране, Срби су имали само појам о

највећој светској империји. Економских и културних веза између државе готово да није било. На Београдском универзитету учио се енглески језик, али су га у Србији знали малобројни, за разлику од француског и немачког језика. Преводилаца енглеских песника, Шекспира, и британске књижевности био је неколицина у Србији, но и поред њихове високе стручности несразмерно великој британској култури.

Догађаји у Великом рату; војни подвизи Србије, потом њено огромно страдање од зараза и болести, начинили су снажан утисак у британској јавности. Мало је било писмених Британаца који нису чули за Србију, или се нису занимали за њену судбину. Многи Британци који су отишли да помогну Србији пренели су земљацима своја сазнања и искуства. У току самог рата штампан је у Британији значајан број књига: о искуствима у Србији, темама из српске историје, књижевности и фолклора, затим предавања о Србији и др. Безбројни су новински чланци написани о Србији, брошуре, пропагандни леци итд. Србији су посвећене манифестације, од којих је најзначајнији био Видовдан, као српски национални празник; он је, од 1916. организован у Британији неколико узастопних година.

Фонд за помоћ Србији преузео је 1916. бригу о школовању више од 300 српских ђака и студената смештених по енглеским, шкотским и велшким школама.

Истовремено, британска влада отпочела је свој пропагандни рад међу Србима. Прва преведена историја Енглеске на српски језик намењена је борцима на Солунском фронту.

Овде је само делимично поменута разуђеност британско-српских односа у Првом светском рату. У послератном периоду побољшане су привредне, културне и дипломатске везе Велике Британије и новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

У свеукупности тих односа, учинак британских медицинских јединица у Србији 1914–1918. заузима истакнуто место.

M. Grba, *The British medical units and Serbia 1914–1918.*

S U M M A R Y

Over twenty British medical units, medically devoted to their work, have arrived in the belligerent Serbia in 1914–1915, so as later in the fled Serbia - on Corfu and the Salonica front, among its spread population on Corsica and many other french towns, in Greece and throughout Mediteranean. Regarding the allied humanitarian support - the state and private, military and civil-given to the seriously endangered Ally, the significant place belongs to Great Britain.

Of particular importance is the privately organized British humanitarian support to the Serbian people, prisoners of war, internees, refugees, army at the front lines as well to the sick people on treatment both in Serbia and abroad.

The work of the largest, established especially for that occasion, humanitarian institutions – Serbian Relief Fund (Фонд за помоћ Србији) and Scottish Women's Hospitals (Болнице шкотских жена) is particularly emphasized. However, distinguished individuals are not omitted either. Colonel Hunter's military medical mission is being focused and studied with the greatest consideration. Doubtlessly, it had a crucial role in the big effort of wiping out the typhus epidemic in Serbia in 1915.

Other allied humanitarian support to the country affected by various diseases is also mentioned. Short notes helped just in making the briefest possible comparison of the British–French–Russian as well as the American medical involvement. Mutual allied cooperation on the same field, so as the important international medical work in Serbia in 1915 are revealed due to that comparison. Once nicely acquired experiences in Serbia were wisely used in the Serbian emigration. They were so hard and tragic to let them happen once again. Destiny of the Serbian people, more unfortunate than that which had already mercilessly crashed the civilian part of the Serbian nation – the children, women and old people, was prevented by these experiences.

Typhus and other diseases from Serbia were successfully controlled at the Salonika front and among the Serbian civil emigration. The detailed and important Serbian national health care abroad was undertaken with the help of the numerous medical units. Only such work could bring important plans both of medical and sanitary reform in the liberated country.

The British medical workers, as fast as the Serbian troops, were the first who stepped into liberated Serbia very after the victorious allied offensive from the Salonika front. So noticeable among them and devoted to their duties were the British women. Contemporaries consider them the most valuable and sensible part of the British essence. Speaking of British–Serbian relations, it could be said that the strongest connections were made especially in the humanitarian fields of the allied action against the mutual enemy. Exactly where the suffering was the greatest.